

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

VIII. Dizi - Sayı: 35^g

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

VII. CİLT

HATIRALAR, BİYOGRAFİLER, OTOBİYOGRAFİLER

TARİHÇİLİK

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

Kültürel Miras Bağlamında Herevî'nin *El-İşârât ilâ Ma'rîfeti*'z-*Żiyârât* Adlı Eseri*

Ali Özkan**

Giriş

Orta Çağ Müslüman toplumlarında pek çok örnekte dinin düzenleyici bir etkiye sahip olduğu açıktır ve bundan dolayı toplumsal yaşam ile dinin birbirinden ayrılması zor gibidir. Bu haliyle İslam dini belirli bir takım inançlar dizesinden çok daha ötesine karşılık gelmektedir. Yaşamın bütünü üzerinde etkili olabilen ve maddi kültürün tümünü olmasa bile pek çoğu üzerinde şekillendirici bir etken olarak ele alınmalıdır.¹ Kuşkusuz İslam dini ve bu dinin öğretilerinin ana kaynağı Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Orta Çağ Müslüman toplumunun sosyolojik analizleri için iyi bir referans olan Ahmed Akmar, sünnet geleneğinin içerdği derin anlamı şu şekilde ifade etmektedir; *Dünyanın her yerinde Peygamber'in müritleri her türlü işte sevecenlikle ona öykünürler. İçki ve domuz etinden uzak durulması, erkeklerin sakallarını kanayla boyaması, giysi ve bayrakta yeşil rengin seçilmesi, kararında konuşma ve az uyuma.*²

Peygamber sünneti ve İslam'ın beş şartı ile şekillenip, bir kimliğe bürünmüş Müslüman toplumuna dair maddi kültür, sosyal hayatın pek çok noktasında tanımlanabilir. Örneğin, İslam'ın en mutlak şartı şahadet pek çok epigrafik malzemede rastlanılmaktadır. Namaz için oluşturulmuş cami ve diğer ibadet mekânları; zekât ve hayır işleri için dinin buyruklarına yerine getiren varlıklı kimselerce yaptırılmış hastane, okul gibi toplumun ihtiyaç duyduğu yapıların vakfedilmesi ve bunlarla ilgili epigrafik malzeme, hac ibadeti için gerekli yol

* Bu metnin hazırlanma sürecinde ufuk açıcı eleştirileri için Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın'a ve Doç. Dr. Murat Keçiş'e ve Arapça'dan metnin kontrolünü yapan Furkan Sezer'e, koleksiyonunda yer alan *el-İşârât* kitabını paylaştan Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürlüğü'ne teşekkür ediyorum.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, aliozkn35@gmail.com ORCID: 0000-0002-0101-8160

1 Timothy Insoll, *İslam Arkeolojisi*, çev. Bahar Tırnakçı, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 105.

2 Ahmed Akmar, *Discovering Islam, Making Sense of Muslim History and Society*, Routledge Oxford 2001, s. 24.

güzergâhları, bunları gösteren mil taşları, konaklama yerleri ve hac seyahatlerini tanımlamak için yazılmış çeşitli metinler. İslami öğreti ve gereklilikleri, böylece dine özgü maddi kültürün ortaya çıkmasına vesile olur.³

Orta Çağ İslam toplumu üzerinde yapılan araştırmalarda, maddi kültürün arkeolojik çözümlemeler aracılığı ile araştırılıp yorumlanması oldukça yeni bir durumdur.⁴ Avrupa’da ve bazı Kuzey Afrika ülkelerinde yavaş yavaş yerleşmiş bir bilim dalı olan İslam arkeolojisi, dinî karakteri ağır basan bir Orta Çağ Müslüman toplumunu daha iyi irdelemek için kullanılabilir bir yöntem üretebilir mi? Bu soruya yanıt kuşkusuz olumludur. Arkeoloji disiplinin geleneksel yaklaşımları ekseriyetle hep daha eskiyi arama yönünde olmuştur. Ülkemizde de prehistorya ve antikite araştırmalarına karşın, Orta Çağ katmanlarının hak ettiği ilgiyi görmediği ifade edilmiştir.⁵ Arkeologlar çoğunlukla İslami dönem tabakaları, araştırmalarının gerçek hedefi olan alttaki tabakalara ulaşma telaşı içinde göz ardı etmiş ya da ciddi bir araştırma konusu olmadan kayıtlara geçilmiştir.⁶ Tüm kültür katmanlarının aynı hassasiyetle ve bilimsel yaklaşımla ele alınması arkeoloji disiplini adına son derece önemlidir.⁷ Toprak altında kalmış maddi kültür kalıntılarının yorumlanması üzerine yöntemler üreten arkeoloji doğal olarak İslami dönem kültür kalıntılarında da uygulanabilmelidir. Tarihî kayıtlar, antropolojik kuramlar ile desteklenen İslam arkeolojisi, 7. yüzyıldan günümüze çok geniş bir alana yayılmış ve çok çeşitli kültürel bileşenler yaratmış İslam toplumlarını daha iyi çözümlemede kullanılmalıdır.⁸ Benzer şekilde, arkeoloji disiplinine Orta Çağ yazılı kaynaklarının da yardımcı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bizans arkeolojisine katkı sağlayan pek çok kronik karşılıklı olarak elde edilen arkeolojik malzeme ile kullanılmaktadır. Bu doğrultudan yola çıkarak, Orta Çağ Arap kaynaklarının içerdiği detaylar da hem

3 Timothy Insoll, *age.*, s. 31.

4 İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi bünyesinde 2014 yılında Doç. Dr. Harun Ürer başkanlığında kurulan Türk-İslam arkeolojisi bölümü, Türkiye’de bu alanda bir ilktir. Bz. Harun Ürer, *Türk-İslam Arkeolojisi ve Terminolojisi*, Ege Yayınları, İstanbul 2018, s. 27.

5 Benzer eleştiriler Orta Çağ Avrupa Arkeolojisi için yapılmıştır. “Klasik Arkeoloji disiplinin temel amacı Akdeniz havzasında Grek-Roma kültürünün doğuş ve gelişimini açıklamak, mimari ve sanatsal tarihi ile ilgili kanıtlar sağlamaktır. Bundan dolayı Roma’nın gerileme ve çöküşü yetersiz bir şekilde ele alınıyordu. Roma İmparatorluğu’nun kentsel ve kırsal yaşam alanları yıkıldıkça meydana gelen üst arkeolojik tabakalar, haddinden fazla sıkça, klasik dönemin anıtsal mimari ya da ilgili objelerini elde etmek uğruna adeta küreleniyordu” Bz. Richard Hodges- David Whitehouse, *Muhammed, Şarلمان ve Avrupa’nın Kökenleri Arkeoloji ve Prienne Tezi*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 26.

6 Insoll, *age.*, s. 18.

7 Harun Ürer, *age.*, s. 25.

8 Aksi belirtilmedikçe bütün tarihler M.S. ’dır.

Geç Antik-Orta Çağ Bizans arkeolojisine hem de Orta Çağ İslam arkeolojisine büyük katkılar sağlayabilir.⁹

Örneğin, beslenme Müslüman toplumlarına ait maddi kalıntılar sunabilecek kıymetli bir sahadır. Zira gıda tüketimi ile kimlik arasında sıkı bir bağ bulunur. Yediğimiz yerden, nasıl yediğimizden ve kiminle yediğimizden oluşuruz. Belirli gruplarda kendi üyeliğimizi savunarak ve kendimizle diğerleri arasında mesafe koyarak sadece kim olduğumuzu değil aynı zamanda kim olmak istediğimizi anlatmak için sürekli gıdayı kullanırız. Gıda alışkanlıkları kültürel, ideolojik ve kişilerarası faktörlerin geniş bir yelpazesine, statüye, dine, cinsiyete, yaşa, zenginliğe ve daha fazlasına uygun olarak inşa edilmiştir. Gıda uygulamaları ile ilgili yapılan arkeolojik incelemeler böylece geçmişteki sosyal kimliğin çoklu düzeyleri üzerine ışık tutabilmektedir.¹⁰

Müslüman Orta Çağ toplumuna dair geniş buluntu konteksti sunabilecek bir başka saha ticarettir. Çin içlerinden Avrupa kıyılarına değin çok geniş bir sahada ticari aktiviteleri yapmış olan Arap tacirler, beraberinde kendi maddi kültürlerini de taşımışlardır. Bu konuda sualtı arkeolojisinin sağlayacağı veriler, Orta Çağ Müslüman toplumunun maddi kültürlerini açıklamaya yardımcı olacaktır.¹¹ Kuşkusuz ticaret etkileşim demektir. Ticari aktivitelerde bulunan iki farklı inanç yahut iki farklı grubun zaman içerisinde etkileşime geçebileceği olasıdır. Bu bağlamda Akdeniz havzasında ticaretin sağladığı iletişim mekanizmasını tahayyül edebilmek adına 11. yüzyıla tarihlenen Serçe Limanı cam batığı gibi batıkların araştırılması Orta Çağ toplumlarının daha anlaşılır olmasını sağlamış ve sağlayacaktır.¹²

9 811 yılında Nikephoros I'in ölümünden 1057 yılına Mikhail VI zamanına değin pek çok minyatürler ile desteklenmiş Skylitzes Kroniği, Bizans arkeolojisine olduğu gibi İslam arkeolojisine de kıymetli görsel malzemeler içerir. Bizans ve "öteki"nin üç yüzyıl gibi geniş bir zaman aralığında sürdürdüğü türlü iletişim ve çatışma hali bu kronikte minyatürlü anlatım ile donatılmıştır. Bz. *John Skylitzes A Synopsis of Byzantine History 811-10957*, çev. John Wortley, Cambridge University Press, New York 2010.

10 Kathreyn C. Twiss, "We are What We Eat," *The Archaeology of Food and Identity*, Southern Illinois University, 2007, s. 1.

11 Lincoln Paine, *The Sea And Civilization, A Maritime History Of The World*, Alfred A. Knopf, New York 2013, s. 198.

12 1973 Yılında Marmaris'in güneybatısında Serçe Limanı bölgesinde keşfedilen batık, Bizans ve İslam toplumu arasında var olan ticari aktivitelerin en somut delillerindendir. Kargo yükü 3 ton kadar İslami hurda camdan oluşmaktadır ve ham madde olarak bir başka noktaya nakil için yola çıkarılmıştır. Cam hurdaları dışında, mürettebata ait silah ve aletler gibi kişiye özel bulgularda ele geçirilmiştir. 40 adet Bakır Bizans sikkesi ile 3 Fatimi Devri altın dinar ve Arapça yazılı bir mühür

İslam'ın şartlarından olan hac ibadeti de maddi kültüre yansıyan bir başka unsurdur. Hac ibadetinin hedefi olan Mekke şehrinde gerçekleşen ibadetlerin ana gayesi tüm Müslüman etnik grupları, sınıf ve kültürleri bir araya getirerek eşitliğin ön plana çıkarıldığı ümmet bilincidir.¹³ Kâbe etrafında toplanmış olan tüm inananlar her türlü kültürel kodlarını bir kenara bırakarak bilhassa erkekler giydikleri ihram ile gözle görülür bir eşitlik vurgusu sağlar. Kuşkusuz Mekke'ye yapılan hac yolculuğu, Müslüman dünyasında dinî amaçla yapılan tek yolculuk değildir. Orta Çağ boyunca ve günümüzde çok sayıda türbe ve kutsal yer sürekli ziyaret edilen mekânlar olmuştur. Şii geleneği için büyük bir öneme sahip olan Kerbela Hz. Hüseyin ve Necef'te Hz. Ali'nin türbeleri ilk akla gelenlerdir.¹⁴ Müslüman Orta Çağ dünyasında bir yerleşim yerinde var olan mezar yapıları, derin anlamlar içermektedir. Bu mekânlar, yaşayanlar ve ölüler arasında etkileşimin odak noktasıdır. Daima ölümü hatırlatan bir anıt olmasının yanında bu yapılar altında gömülü kişilerin aziz hatıralarının yüceltildiği mekânlardır. Orta Çağ Müslüman toplumunun birçok bölgesinde hem Sünniler hem Şiiler açısından bu mezarlık alanları önemsenmiş, ziyaretler gerçekleştirilmiştir.¹⁵

İslam Dünyası ve Ziyaretgâhlar

Kutsal kitaplara konu olan bazı mekânların simgesel bir öneme sahip olup, öne çıktıkları bilinmektedir. Bu simgesellik, mekânla kutsallık arasında güçlü bir bağ kurma eğiliminde olduğundan, her seferinde coğrafyayı kendi göstergebiliminin dayanağı haline getirecek biçimde tinselleştirir. Kutsal kitapların ifade ettiklerine görsel anlamlar yükleyen böylesi mekânlar, inananlar nezdinde öne çıkmaktadır.¹⁶ İnanç sahibi bireylerin kendilerince kutsal saydıkları bu yerler, ziyaret edilerek, kısa bir süre için olsa da dünyevi durum ve duygularından sıyrılarak uhrevi ve ruhani bir duyguyu yaşamalarını sağlamakla birlikte sorunlarına bir çözüm bulma niyetini de taşımıştır. İnsanlar kendilerini kutsal olana yakın hissederek bu sorunlarına çözüm bulacaklarına inanmışlardır.¹⁷

bunlar arasındadır. Bz. George F. Bass, Robert H. Brill, Berta Lledó, And Sheila D. Matthews, *Serçe Limanı, volume II*, Ed Rachal Foundation Nautical Archaeology Series, Texas A&M University Press 2009, s. 499; Paine, *age*, s. 202.

¹³ Insoll, *age*, s. 124.

¹⁴ Insoll, *age*, s. 127.

¹⁵ Insoll, 2007, s. 199.

¹⁶ Houari Touati, Ortaçağ'da *İslam ve Seyehat-Bir Alim Uğraşısının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2016, s. 158.

¹⁷ Josef w. Meri, "A Late Medieval Syrian Pilgrimage Guide: Ibn Al-Hawrani's Al -Isharat Ila Amakin Al- Ziyarat (Guide to Pilgrimage Places)", *Medieval Encounters* 7,1, (2001), s. 3.

Orta Çağ genelinde hac yolculukları ve kutsal mekânların ziyaret edilmesi oldukça popülerdir. Örneğin, Hristiyanlıkta Eski ve Yeni Ahitte olayların geçtiği yerler 4. yüzyılda “kutsal yerler” olarak tanımlanmaya başlamıştır.¹⁸ Hristiyan inancının erken yıllarından beri, kutsal ziyaret mekânların başını Kudüs çekmektedir. İnancılı Hristiyanlar için hayatlarında metaforik bir yolculuğa karşılık gelen Kudüs yolculuğu, hacıların kurtuluşa erme arzusuna aracılık eden odak noktalarına ev sahipliği yapar.¹⁹ Örneğin, Kilise Tarihi adlı eserin müellifi Eusebios'un aktardığına göre; Büyük Constantin zamanında annesi Helena, Kudüs'e yaptığı hac yolculuğu ile İsa'nın yaşadığı mekânlara özel ilgi göstermiştir. Burada han, hastane kilise inşaatlarına destek olarak kendisinden sonraki hac yolculuklarına model olmuştur.²⁰ Kutsal yolculuğun Bizans'taki bu erken örneği kuşkusuz tek değildir. Başkent, Ephesos, Aleksandreia; Bizans çağında kutsal addedilip ziyaret edilen başlıca kentlerdendir. İslam inancı da benzer anlayışı miras alarak kendi inanç sistemine uygun kutsal mekânlar yaratmıştır. İslam'ın yayıldığı Mekke ve Medine dışında, bir diğer kutsal coğrafyası Suriye olmuştur. Ortaçağ İslam coğrafyacıların Şam olarak tanımladıkları bölge; günümüz Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü kapsamaktadır.²¹ Böylece Yahudilik ile başlayan Kudüs başta olmak üzere bahsi geçen coğrafyadaki kutsal şehir ve mekânlar, Hristiyanlık sonrası son manalarını İslam'ın mührü ile almıştır.²²

Orta Çağ İslam toplumunda kutsal yerlere yaptıkları ziyaretleri, güzergâhları ve deneyimlerini günlük mektup ve rehberlerinde kaydeden yazarlar, bu yazılarında defin ile ilgili yapı birimlerini anlatmış, yaptıkları duaları ve kendi günlük dini yaşamlarından kesitleri kaydetmişlerdir. Arapça “*zîyara/ zîyarat*” kelimesi ile kaydedilen bu kutsal yerleri tanımlayan eserler ayrıca sözlü olarak dilden dile

18 Touati, *age.*, s. 158.

19 Donald R. Howard, *Whiters & Pilgrims Medieval Pilgrimage Narratives and Their Posterity*, University of California Press, 1980, s. 11.

20 Gary Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Harvard University, 1982, s. 3; Judith Herrin, *Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 41.

21 Touati, *age.*, s. 158.

22 Emevîler devrinde inşaa edilmiş olan Kubbet-üs Sahra, Erken İslam Sanatı'nın en eski örneklerinden biri olmanın çok ötesinde anlamlara sahiptir. İslam'ın bölgede yayımının bir nevi anıtı niteliğinde olan bu yapı bugün de tüm İslam alemi için aynı öneme sahiptir. Mimari ve süsleme detayları, ihtişamlı kubbesi ile Biladü's Şam'da en mukaddes İslam mührüdür. Bz. Oleg Grabar, “The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem”, *Ars Orientalis*, Vol. 3 (1959), s. 33-34. Ayrıca Bz. Sumption Jonathan, *Pilgrimage: An Image of Mediaeval Religion*, London: Faber and Faber, 1975.

aktarılmış dua ve münacatları içermektedir.²³ Orta Doğulu Yahudi ve Hristiyan ziyaretgâhlarının Kudüs merkezli seyahatlerine ilaveten Müslümanlar, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'yı da kapsayan ziyaret rehberleri oluşturmuş, o bölgelerde yaşamış evliya ve âlimlerin mezar yerleri ve türbelerini belirlemiş ve bu kişilerin keramet ve yaşayışlarını ve müritleriyle olan ilişkilerini kaydetmişlerdir.²⁴

Bu araştırma metninin amacı da, 12. yüzyılda kaleme alınmış Akdeniz'de ve tüm İslam topraklarında bilinen hac ve ziyaret yerlerinin listesini sunan El Herevî'nin *el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât* adlı eserini incelemektir. Bilhassa eser içerisinde detaylı olarak not düşülen ve İslam toplumunun maddi kültürel mirası çerçevesinde değerlendirilen ziyaretgâhların haricinde diğer dinlere ait ziyaretgâhlar ve antik dünyaya ait yapı kalıntılarının etrafıca tanımı yer almaktadır. Bunun için el-Herevî'nin Mısır seyahati kısmında yer alan kültürel miras notları seçilmiştir. Eserin arkeoloji ve antikite araştırmaları açısından içerdiği değer incelendikten sonra antik yapı kalıntılarına ait notların çevirisi sunulacaktır.

Yazar ve Eser Hakkında

Orta Çağ İslam toplumunda yer almış entelektüellerin seyahatler ile derin ilişkileri vardır. Bilgiye, bilinenin ötesindeki sırı ermek için daima seyahat etmişlerdir.²⁵ Arap entelektüelleri, macera ile iç içe geçmiş bir dünyaya sıkıca halat atmış ve seyahat teknesine binmeden bilgi ülkesinde yaşayamayacağı ilkesini kendilerine düstur edinmişlerdir.²⁶ Nitelikli bir seyahat metni kaleme alan Herevî de bilginin yolunda Darü'l İslam ve Darü'l-harb'da benzerine az rastlanır bir dizi yolculuklar gerçekleştirmiştir.

Ali b. Ebû Bekir Herevî, Iraklı bir Müslüman olup hacı, âlim, şair, hatip ve danışmandır. Eseri, Akdeniz adaları, Kuzey Afrika, Yakın Doğu ve Bizans bölgelerinde bulunan kutsal ziyaret yerlerini anlattığı bir tür ziyaretler ve hac rehberidir. Bu kutsal ziyaret yerleri sadece Müslümanlara ait olan yerler değil aynı zamanda Hristiyanlara ve Yahudilere ait olan yerleri de kapsar. Mısır'daki İskenderiye Feneri ve Aristoteles'in mezarı, yanı sıra Mısır Piramitleri ve diğer Antik Mısır yapıları, Kudüs'teki Mescid-i Aksa, Hz. Muhammed'in göğe yükseldiği kutsal kaya, Kutsal Kabir Kilisesi, Konstantinopolis'de; Iustinianus'un

²³ Meri, *age.*, s. 4.

²⁴ Meri, *age.*, s. 4.

²⁵ Seyahat mefhumu ile ilmin birlikteliğine en bilinen hadis: "Çin'de de olsa ilmi arayınız. Çünkü ilim öğrenmek her Müslüman'a farzdır..."

²⁶ Touati, *age.*, s. 9.

anıt sütunu, banisi olduğu Ayasofya, ayrıca Eyüp el-Ensari türbesi gibi pek çok ayakta kalmış kutsal yerler ve bu yerlere ait kutsal eşyalar dikkati çeken noktalar arasındadır.

Herevî, 1147 yılında Musul'da doğmuş ve Şafi bir aileden gelmektedir.²⁷ Ailesinin kökeni bugün Afganistan sınırları içerisinde bulunan Herat'a uzanmaktadır.²⁸ Eserinde seyyahımızın tam adı, Takıyyüddin Ali b. Ebi Bekr künyesiyle verilmiştir. Herevî'nin çocukluğu ve eğitimi hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.²⁹ Bağdat'ta iyice tanındıktan sonra Eyyubilere ve halifeye danışmanlık görevlerinde bulunduğu bilinir.³⁰ Herevî'nin *el-İşârât*'na dayanarak kutsal topraklardaki halife adına Haçlılarla görüştüğü ve diplomatik ilişkiler kurduğu bilgisine ulaşılmaktadır.³¹ Eyyûbilerin Halep kolu hükümdarı Selâhaddîn-i Eyyubi'nin oğlu el-Melikü'z-Zâhir Gazi'nin himayesinde ilim faaliyetlerini sürdürmüştür.³² Sicilya'daki Müslüman Ebul-Kasım ve 1173 yılında Kudüs'e gelerek Haçlı kralı I. Amalric ile görüşmüştür. Filistin'de bulunduğu dönemde pek çok kutsal yeri ziyaret edip diplomatik görevlerini sürdürmüştür. Bizans İmparatorluğu'nu da ziyaret etmiş olup İmparator Manuel Komnenos tarafından kabul görmüştür. Herevî böylece 7. yüzyıldan beri çatışma, barış ve ticaret gibi nedenlerle bilgi sahibi oldukları Bizans'ı doğrudan başkentinde gözlemleme fırsatı bulmuştur.

Müellifin bu geniş coğrafi sınırlar içerisinde ziyaret yerlerini yazmadaki amacı sorgulanmalıdır. 1096 yılında harekete geçip ilk olarak Anadolu platosunda Selçuklu sultanı Kılıçarslan'ı yenilgiye uğratan Haçlı birlikleri Urfa ve Antakya'nın ardından 1099 yılında Kudüs'ü ele geçirmiştir.³³ Kutsal yerlerin Haçlılar tarafından işgal edilmesi sonucu Filistin ve Suriye'de Müslümanların dinî açıdan kutsal saydıkları başta Kubbetü's-Sahra olmak üzere çoğu yapının el değiştirmesi, İslam dünyasında bu kutsal mekânların kirletildiğine dair bir kanaat oluşmuştur.

27 İsmet Kayaoğlu, "El-Herevî'ye Göre XII. Yüzyılda Anadolu'da Ziyaret Yerleri", XI. (Türk Tarih Kongresi'nden Ayrılmamış), *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, (1994), s. 734.

28 Cevat İzgi, "Herevî, Ali b. Ebû Bekir", *DİA*, C 17, İstanbul 1998, s. 221-222

29 Josef W. Meri, *A Lonely Wayfarer's Guide to Pilgrimage 'Ali ibn Abi Bakr al-Harawi's Kitâb al-Isharat ila Ma'rîfat al-Ziyarat*, The Darwin Press, Princeton New Jersey (2004), XX-XXI

30 Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbi ve Devri*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 514.

31 Meri, *Kitâb al-Isharat*, s. XII.

32 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 132; Meri, *Kitâb al-Isharat*, s. XII.

33 Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 82.

Örneğin, 1124-1125 yılında Edessa Lordu Joscelin, Hz. Hüseyin'in çok sevilen ve efsaneleşmiş oğlu Muhsin'in mezarı dâhil Halep dışındaki Müslüman mezarlarına saldırmış ve harap etmiştir. Bir başka örnekte, 1170 yılında Şam'a yapılan Haçlı kuşatması sürerken Haçlı birlikleri kırsaldaki cami, mezar ve türbeleri harap etmişlerdir.³⁴ Nureddin ve halefi Selahaddin'in zaferleri ile yeniden İslam topraklarına katılan kutsal mekânların bazıları onarılmış yahut yeniden inşa edilme sürecine girmiştir. Selahaddin'in Kudüs'ü geri alması ile taçlanmış İslam zaferi, Filistin ve Suriye'nin kutsallığını işleyen metinlerin yolunu açmış olmalıdır. Herevî'nin de böylesi çalkantılı bir süreçte yaşadığı hesaba katılırsa eserini yazarken Haçlılara karşı İslam'ın bir hagiografik metnini yazma gayretine girdiği söylenebilir. Ancak Herevî, eseri bir rehber niteliğinde kitap olması niyetiyle yazmamıştır.³⁵ İncelediğimiz metin seyahatleriyle ilgili notları Kıbrıs açıklarında korsan saldırısı ile kaybolmasının ardından yeniden kaleme alınmış otobiyografik nitelikte bir eserdir.³⁶ Orta Çağ İslami ziyaret rehberleri genellikle bir arkadaşın, yöneticinin, diğer âlimlerin isteği üzerine veya kişisel dindarlık ve bağlılık düşüncesi ile yazılmıştır. Müellifimiz de “*Övgüyü hak eden Allah'a hamdolsun, mahlûkatın en hayırlısı ümmî nebi Muhammed ile aile ve ashabına salat ve selam olsun, Allah onları yüceltsin ve onurlandırсын. Mesele şudur ki bazı erdemli arkadaşlar ve samimi dostlar, gezdiğim ziyaretgâhlar, şahit olduğum mucizeler, binalar ve imaretler, meskûn ve mamur bölgelerde gördüğüm putlar, eski eserler ve tılsımlar hakkında bilgi vermeme istediler*” ifadeleriyle eserini yazma nedenini açıklamaktadır. Kuşkusuz yazılmış olan otobiyografinin spesifik bir odağı vardır. Dinler tarihinde yer etmiş oldukça geniş bir coğrafyada kutsal mekânlar ve antik dünyaya ait yapı kalıntıları müellifin ilgi odağıdır. Bu nedenle modern anlamda bir rehber metni olmasa da Orta Çağ İslam dünyasında kutsal mekânlara odaklanmış bu türün bir öncülü olduğu ifade edilebilir.

Herevî'nin eseri, Arapça, Fransızca ve İngilizce çeşitli zamanlarda neşredilmiş Türkçe olarak ise ilk kez XI. Türk Tarih Kongresi'nde Anadolu'da yer alan ziyaretgâhlar Kayaoğlu tarafından sunulmuştur.³⁷ 2004 yılında Josef Meri tarafından Arapça-İngilizce karşılaştırmalı olarak tercümesi yapılan eser, tarafımızca Türkçeye çeviride kullanılan ana kaynak olmuştur.³⁸

34 Meri, *age.*, s. 6.

35 Bir yazım geleneği olarak Orta Çağ kitaplarında benzer girizgâhlar rastlanılmaktadır.

36 Okasha El-Daly, *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır*, çev. Ümran Küçükislamoğlu, İthaki, İstanbul 2013, s. 204.

37 Kayaoğlu, *age.*, s. 733-740.

38 Josef W. Meri, *Kıtab al-Isharat*.

Kültürel Miras

Herevî, hem kara hem de deniz yolculuğu ile Yakın Doğu, Kuzey Afrika, Bizans toprakları ve Akdeniz adalarında 12. yüzyıla değin ayakta kalmış pek çok yapıyı tanımlayarak ciddi bir kültürel miras veri tabanı bırakmıştır. Hac rotası üzerindeki mescid, cami, türbe, makam, kutsal kaynaklar, kuyular, duvarlar ve taşlardan bahsedilerek bu yapıların mimari özellikleri tasvir etmiştir. Özellikle Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa ile Mekke'de Harem, İstanbul Ayasofya ve Mısır piramitleri, dönem içerisindeki mevcut hallerinin tanımlanmaları dikkat çekicidir.³⁹ Eser, Orta Çağ İslam dünyasının maddi kültürel mirasının iki temel yönüne ağırlık vermektedir. Birincisi, seyahat edilen yerleşimlerde var olan kutsal yerler aracılığıyla İslami karakterin vurgulamasıdır. İkincisi ise, anıtların ve mimari eserlerin düşündürücü niteliklerini gözler önüne sermesidir. Bu yerlerin bir kısmı İslam dünyasında yer alan Hristiyan ve Yahudi ziyaretgâhlarıdır.⁴⁰ Ayrıca Bizans topraklarındaki Hristiyanlar için kutsal olan yerleri de anlatmıştır. Nitekim bu husus eserin salt İslam dünyası için değil, Akdeniz coğrafyasının tümünde yer almış kutsal mekânlara odaklanmış öncül bir rehber hüviyeti kazanmasını sağlamıştır.⁴¹

Roma kentini anlattığı notlarında, doğrudan kendisinin görüp görmediğine emin olmasak da dönem kaynaklarından bilgi almış olma ihtimalini göz önünde bulundurularak; dikkatini en çok çeken yapı Collesseum olmuştur. Geç Antik Çağ'dan itibaren kullanım açısından ciddi bir dönüşüme uğrayan Collesseum yapısı, ilk olarak M.S. 79 yılında İmparator Vespasianus tarafından açılmış, Roma dünyasının en ünlü ve en büyük amphitiyatrosudur. Elips planlı bir yapı olan mekân, dış duvarları yaklaşık 52 metre yüksekliği ile Roma çağında olduğu gibi sonraki yüzyıllarda da Roma kentinde en dikkati çeken yapı olmuştur.⁴² Vespasianus sonrasında oğlu Titus ve Domitianus tarafından geliştirilerek son şeklini almış olan Colesseum, Flavius ailesinin adını taşımıştır. Gladyatör mücadelelerinin en bilindik mekânı olan yapı, oyunların durdurulduğu II. Constantius devrinde (357) ve 399 yılında İmparator Honorius tarafından kapatılan gladyatör okullarının ardından farklı amaçlarla kullanılmıştır.⁴³ Müellifimiz, notlarında “Yedi Duvarlı Hapishane” olarak isimlendirdiği yapı, Orta Çağ'da alt galerilerinin bir kısmının zindan olarak kullanım gördüğü gerçeğini yansıtır. Roma'nın en prestijli mimari

39 Meri, *Kıtab al-Isharat*, s. XXXII.

40 Meri, *Kıtab al-Isharat*, s. XXXI-XXXII.

41 Meri, *Kıtab al-Isharat*, s. XXXII.

42 Konstantin Nossow, *Gladiator Rome's Bloody Spectacle*, Osprey Publishing , Oxford 2009, s. 120-121.

43 Nossow, *age.*, s. 25.

eserinin böylece 12. yüzyılda bir Arap entelektüelin notlarıyla mevcut durumu rapor edilmektedir.

Eser Antik Mısır araştırmaları tarihi için de kıymetlidir. Mısır bilimi, Mısır hiyeroglifleri ve arkeolojisini çözümleme üzerine kuruludur. Bu disiplinin Jean-François Champollion ve onu takip eden Batılı bilim insanlarıyla oluştuğu genel kanıdır. Ancak genel kanının aksine, Mısır coğrafyasının İslam topraklarına ilhak edilmesiyle Orta Çağ'da Arap entelektüellerin bu gizemli yazı ve mimari kalıntıları konu alan eserler bıraktığı göz ardı edilmiştir.⁴⁴ Herevî'nin eseri bunlardan biridir. Eserinde Mısır tapınakları, nekropoller, plastik eserleri tüm mimari nitelikleri ile yorumlanmıştır. İskenderiye Feneri gibi Antik Akdeniz dünyasının simge yapılarına ilgi göstermiştir. Herevî'nin ve ondan sonraki Müslüman seyyahlar ile Antik Mısır kültürü arasında uzun bir zaman aralığı olduğu için, onlar bu eserleri ve bunların üzerinde yer alan yazıtların temsil ettiği şeyi hakkıyla anlayamamışlardır. Büyük olasılıkla bu nedenle eserinde Antik Mısır için yazdıkları Herevî için işin en zor kısmı olmalıdır. Kuşkusuz müellifimiz tecrübe ve hiyeroglif dili açısından Antik Mısır'ın geçmişinden yoksundu. Arkeoloji bilimi bunun sırlarını ancak modern çağın başında keşfetmeyi başarmıştır. Bu nedenle seyyah Antik Mısır tarihinin karanlıkta kalmış geçmişini anlamak için, çağdaşlarının dilinde dolanan kıssalar üzerinden yolunu araması garip değildir. Herevî'nin zikrettiği kıssaların geniş hayalle dolu olması ya da bugün bildiğimiz araştırma usulünden uzak olması bu çabanın kıymetini azaltmaz. Zira Herevî, gördüğü, anlamlandırmaya gayret ettiği pek çok mimari yapının ölçülerini alıp tasvir etme yoluna giderek bize zamanında ayakta kalmış birçok yapının sağlıklı birer raporunu bırakarak kıymetli bir görevi üstlenmiştir.

Herevî ve bazı Müslüman seyyahlar artık harabe haline dönmüş Antik Mısır şehirlerini ibret alıp görülmesi yerler olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁵ Kuran'da yer alan bazı ayetlerde bu tür yerlerin gezilip ibret alınması tavsiye edilmektedir.⁴⁶ Mısır Luksor'da gezisi sırasında müellifimiz bir sütuna şu ayeti yazarak böylesi bir anlayışın örneğini sergilemiştir. *“Yeryüzünü gezip de görmezler mi kendilerinden öncekilerin sonları ne olmuş; onlar, kuvvet bakımından daha üstündü bunlardan ve yeryüzünün altını üstüne getirerek ekmişler ve orasını, bunların imar ettiklerinden daha da fazla*

44 El-Daly, *age.*, s. 15.

45 Sivrioğlu, *age.*, s. 13.

46 Eski kavimlere ait kıssalar hatırlatan Fecr süresi 6-14: *“Görmedin mi, Rabbin ne yaptı Ad kavmine, ülkelerde benzeri yaratılmamış olan İrem şehrine, yontulmuş kayaları vadiye getiren Semud kavmine, kazıkların sahibi Firavun'a. Zira onların hepsi ülkelerinde azgınlık ettiler. Bulundukları yerlerde kötülüğü çoğalttılar. O sebepten dolayı Rabbin onların üstüne azap kamçısı yağdırdı. Çünkü Rabbin her an gözetlemektedir.”*

*imar etmişlerdi ve onlara da apaçık delillerle gelmişti peygamberleri; derken Allah zulmetmemişti onlara ve fakat onlar, kendilerine zulmetmişlerdi.*⁴⁷

Herevî, Mısır'da İskenderiye Feneri'nin tanımını takiben, bu yapıdan Konstantinopolis kentine taşınmış yapı elemanlarının izini sürmektedir. Yapılan ziyaret sonucu not edilmiş Bizans heykellerin tanımları ve bu kentin saray ve kiliselerine dair detaylar, sanat tarihi açısından kıymetli gözlemlerle sunulmuştur.

Kuşkusuz, Herevî'den önce de Orta Çağ Müslüman müellifleri kaleme aldıkları pek çok seyahat metninde antik sanat eserlerini nitelemiştir. Başta Konstantinopolis olmak üzere “öteki”yi tanımak ve bilmek isteği ile birçok kent sıkça ziyaret edilmiştir. Bağdatlı Mesudî bunlardan biridir. Herevî gibi Rum Hristiyan imparatorların başkentinin X. yüzyıldaki durumunu görüp aktarmıştır. Hindistan'dan Endülü's'e değin geniş bir coğrafyada seyahat etmiş olan Mesudî, kayıp olan *Evrensel Tarih* adlı eserinde, kentin surlarını, saraylarını, taç kapılarını, kiliselerini dikkatle tanımlamıştır.⁴⁸ Arap coğrafyacı İdrisî, Konstantinopolis'in ihtişamını aktaran bir diğer entelektüeldir. “*Bütün Roma İmparatorluğu toprakları üstünde büyüklük bakımından bu şehirle kıyaslanacak başka bir yer yoktur. Tüksekliliğiyle, genişliğiyle ve yapısının güzelliğiyle ün salmış bir saray ve dünyanın en hayret verici sirkisi olan, içinden geçilerek bu saraya ulaşılan Hippodrom bu şehirde bulunmaktadır. Bu Hippodrom'da insanları, atları, aslanları en usta sanatçıları bile kuskandıracak derecede doğal bir mükemmellikte temsil eden ve ince bir çalışmanın ürünü olan iki dizi bronz heykeller arasında yürünüyordu. Bu figürler, doğal büyüklüklerini aşan boyutlarda meydana gelen heykellerdi*”.⁴⁹ Bu satırların müellifi İdrisî ve aralarında Herevî'nin de yer aldığı 8. yüzyıldan 12. yüzyıla değin diğer tüm entelektüeller Orta Çağ İslam toplumun en seçkin seyahat metinlerini sergilemiştir. Bu metinlerin ortak özelliği açık bir zihin ve her şeyi kucaklama konusunda doymak nedir bilmeyen istektir.⁵⁰ Bugün için müellifimizin eserinin bir başka ve belki de en büyük kıymeti; önce Irak sonra Suriye'de yaşanan iç savaşlar sonucunda yüzlerce yıllık İslam toplumunun maddi kültürünün büyük tahribatlar aldığı gerçeği ile yüzleşiyor olmamızdır. Eskinin güzellemeleleri şeklinde ifade edilebilecek nice mimari eseri aktaran yazar, yitirdiğimiz Orta Çağ Müslüman toplumunun maddi kültürüne dair hayati kaynaklardan biri olduğu ifade edilebilir.

47 Kur'an Rum Suresi 9. Ayet.

48 Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, çev. İlhan Arda, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1996, s. 24.

49 Ebersolt, *age.*, s. 27; *Geographie d' Edrisi*, Cilt I,II, çev. Pierre Amedde Jaubert, Paris 1840, s. 383-385.

50 Touati, *age.*, s. 111.

Kaynaklar

Ahmed, Akmar, *Discovering Islam, Making Sense of Muslim History and Society*, Routledge Oxford, 2001.

Bass, George, Robert H. Brill, Berta Lledó, And Sheila D. Matthews, *Serçe Limanı, volume II*, Ed Rachal Foundation Nautical Archaeology Series, Texas A&M University Press 2009.

Herrin, Judith, *Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

El-Daly, Okasha, Kayıp Binyıl: *İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır*, çev. Ümran Küçükislamoğlu, İthaki, İstanbul 2013.

Ebersolt, Jean, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, çev. İlhan Arda, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1996.

Grabar, Oleg, "The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem", *Ars Orientalis*, Vol. 3 (1959), s. 33-62.

Gates, Charles, *Antik Kentler*, çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

Hodges, Richard- David Whitehouse, *Muhammed, Şarhman ve Avrupa'nın Kökenleri Arkeoloji ve Pirenne Tezi*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Howard, Donald R., *Whiters & Pilgrims Medieval Pilgrimage Narratives and Their Posterity*, University of California Press, 1980.

John Skylitzes A Synopsis of Byzantine History 811-10957, çev. John Wortley, Cambridge University Press, New York 2010.

Jonathan, Sumption, *Pilgrimage: An Image of Mediaeval Religion*, London: Faber and Faber, 1975.

İzgi, Cevat, "Herevî, Ali b. Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, C 17, (1998), s. 221-222.

Kayaoğlu, İsmet, el-Herevî'ye Göre XII. Yüzyılda Anadolu'da Ziyaret Yerleri (XI. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrıbasım), *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, (1994), s. 733-740.

Konstantin Nossov, *Gladiator Rome's Bloody Spectacle*, Osprey Publishing, Oxford 2009.

Meri, Josef, "A Late Medieval Syrian Pilgrimage Guide: Ibn Al-Hawrani's Al – Isharat Ila Amakin Al- Ziyarat (Guide to Pilgrimage Places)", *Medieval Encounters* 7,1, (2001), s. 3-18.

_____, *A Lonely Wayfarer's Guide to Pilgrimage Ali ibn Abi Bakr al- Harawi's Kitab al-Isharat ila Ma'rifat al Ziyarat*, The Darwin Press, Princeton New Jersey ,2004.

Paine, *The Sea And Civilization, A Maritime History Of The World*, Alfred A. Knopf, New York 2013.

Sivrioğlu, Ulaş Töre, *İslam Sanatında Antik Figürler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Şeşen, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

_____, Salâhaddin Eyyûbi ve Devri, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Timothy, Insoll, *İslam Arkeolojisi*, çev. Bahar Tırnakçı, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Touati, Houari, Ortaçağ'da *İslam ve Seyehat-Bir Alim Uğraşısının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2016.

Twiss, Kathrein C., "We are What We Eat," *The Archaeology of Food and Identity*, Southern Illinois University, 2007, s. 1-15.

Ürer, Harun, *Türk-İslam Arkeolojisi ve Terminolojisi*, Ege Yayınları, İstanbul 2018.

Vikan, Gary, *Byzantine Pilgrimage Art*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Harvard University, 1982.

Ekler

Görsel 1: Akdeniz ve İslam Dünyası'nda en bilinen hac/ziyaret noktaları; Meri 2004 ve Janine Sourdel-Thomine Les Conseils Du Sayh Al-Harawi A Un Prince Ayyubide adlı eserler referans alınarak yazar tarafından oluşturulmuş harita.

Görsel 2: Herevî tarafından detaylı tanımı yapılan
Iustinianus sütunu, Çizim: Antonia Helbert

Görsel 3a: Herevî'nin *el-Îşârât ilâ Ma'rifeti'z-Zîyârât* adlı eserinde yer alan Roma Colesseum planı. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Beşirağa Kaydı.

Görsel 3b: Roma Colessium'u. Fotoğraf:Alper Aşınmaz

Ek 1

Ebû'l-Hasan Ali Bin Ebû Bekr El-Herevî El-İşârât İlâ Ma'Rifeti'z-Ziyârât

Gize'den Memphis'e (Eski Mısır) Rota

Piramitler dünya harikaları arasındadır. Yeryüzünün doğusunda ve batısında ondan daha dikkat çekici, görkemli ve yüksek bir yapı yoktur. Mısır diyarında çok sayıda piramit gördüm. Onlardan beş tanesi büyüktür, geri kalanları ise küçüktür. Büyüklere gelince, iki tanesi el-Gîze'de, iki tanesi Dehşûr denilen köyde, bir tanesi Meydûm denilen köydedir. İnsanların onların nasıl yapıldığı ve onları kimin inşa ettiği hususundaki sözleri farklılık gösterir. Onların kralların mezarları olduğunu söyleyenler var.⁵¹ Onların sel (tufan) baskınından korkularak yapıldığını söyleyenler de var. Dört yüzü vardır. Bu dört yüzün her biri de üçgen şeklindedir. Her yüz 400 zirâdan fazla olup, zirve noktasına kadar yükseklik 400 ziraya yakındır.⁵² Piramidin tepesi 8 zira uzunluğundadır.⁵³ Gize'deki iki piramitten birisinin el-Me'mûn tarafından açtırıldığı rivayet edilir.⁵⁴ İçinde kare şeklinde bir kuyu bulunmuştur. Her bir yüzü içinde mumyaları olan bir odaya açılır. Rivayet şöyle ki buraya girmişler ve bu piramidin zirvesinde bir odada bulunan lahit içerisindeki bakırtaşından yapılmış insan heykelini bulmuşlar. Bu heykel, cevahirle süslendirilmiş altın zırhlı bir adam şeklinde imiş.⁵⁵ Üstünde ise paha biçilmez bir kılıç ve başında ateş gibi ışıldayan yumurtaya benzer yakut bir taş varmış.⁵⁶

Bu kitabın müellifi derki: Bu piramidin yanına gittim, onun üstüne tırandım ve bu oyuğu gördüm. Onunla ilgili rivayet edilenlerin en doğrusu şu ki tufandan korkularak onu yapmışlar. Sonra ise mal varlıklarını oraya gömmüşler, bilgilerini üstüne çizmişler ancak ondan hiç faydalanmamışlar. Onun izleri silinip gitmiş, mal varlıkları alınıp götürülmüş,

51 Büyük piramitler olarak tanımlanan anıt mezarlar, Eski Mısır Krallığı'nın 4. Hanedanına aittir. 4. Hanedanın altı kralından üçü burada gömülmüştür. Bunlar büyüklük sırası ile Keops, Kefren ve Mikerinos'tur (Yaklaşık İ.Ö. 2575-2500). Bz. Charles Gates, *Antik Kentler*, çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 138.

52 Zira: 0.616 m.

53 Zira: Parmak uçlarından dirseğe kadar olan uzunluk birimidir.

54 Yedinci Abbasi Halifesi, 813, Abdullah b. er- Reşid, Ebu Cafer el Me'mun.

55 Antromorfik Mısır lahitleri.

56 Ortaçağ Müslümanları, antik yerleşimleri ibretlik yerler olarak kabul etmişlerdir. Bu tür antik yerleşimlerde bulunan mezarlar ilgili Müslümanlarca kazılıp, incelendiği bilinir. Halife Ömer ile ilgili bir rivayet İslam dünyasındaki belki de ilk arkeolojik araştırma hakkında olduğu duyurulur. Taberî'nin İbn İshak'tan aktardığına göre "Necran ahalisinden biri Necran harabelerinden birini kazdırırken, bu bölgede Hristiyanlığı tanıtan ve yayan ilk kişi olan Abdullah bin Samir'in mezarı ortaya çıkarılmıştır. Abdullah'ın elinde *Allah birdir* yazılı bir yüzük halen durmaktadır. Durum Halife Ömer'e rapor edildiğinde Halife Ömer, mezarın örtülerek nasıl bulunduysa öyle bırakılmasını emreder". Bz. Ulaş Töre Sivrioğlu, *İslam Sanatında Antik Figürler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

geriye haberleri kalmıştır. Üstündeki hiyeroglif yazıyı ise bu dünyada kimse okuyamıyor.⁵⁷ Aynı şekilde Yukarı Mısır'daki tapınakların üstündeki yazının şifresini kimse çözemiyor. Piramitler, Ebü'l-Hül heykeli/ Sfenks ile ilgili duyduğumuz haberlerin tamamı ile Yukarı Mısır'daki tapınakların tamamını, Mısır'daki Seyide sokağındaki es-Seyyide denilen heykelin rivayetini ve Firavun obeliskini, inşallah, Harikalar, *Eski Yapıtlar, İdoller ve Tılsımlar Kitabı*'nda zikretmemiz gerekir.⁵⁸

Yûsuf a.s.'ın ikamet ettiği yer oradadır. Züleyha kümbeti, Yûsuf a.s.'ın tutuklu olduğu hapisane, Ya'k'ub a.s. tapınağı ve Yûsuf'un buğday depoladığı piramitler oradadır. Harikalar ve eski eserlerden Firavun'a ait olan Yeşil Ev de oradadır. O, dünya harikalarından biridir. O, üstünde eski yazıt barındıran yeşil bir taş bloktur. Çatı, döşeme ve duvarları tek parça halindedir. Onun uzunluk, genişlik ve yüksekliğini ölçtüm. Fakat kitaplarım deniz yolculuğum sırasında kayboldu, alındı ve onun gerçek ölçülerini unuttum. Bu ev, mermerden yapılmış beyaz bir kasrın ortasındadır. Burada büyük putlar ve Firavun'un tasviri vardır. Bunun hepsini, inşallah *Harikalar* kitabında bahsedeceğiz.

Mısır'ın doğu taraftan güney kısmında, isminin *Tugâş* olduğunu tahmin ettiğim bir köy vardır. Onun doğu tarafında Mûsâ b. İmrân a.s.'ın nehir kıyısında bulunan gözlem yeri vardır. İki tepe arasında eski bir camii var ki onun da bir hikâyesi vardır.

Esker, Mûsâ b. İmrân (a.s.)'ın doğduğu beldedir. Onun evi de oradadır. Onun doğum yeri civar bölgelerden ziyaret edilir.

*Orta ve Yukarı Mısır*⁵⁹

*İtfih*⁶⁰ şehri, Yukarı Mısır'ın başlangıcıdır. Mûsâ'nın makamı ile ayak izinin bulunduğu yer onun güneyindedir.

57 Eski Mısır'ın kutsal yazıları olarak bilinen hiyeroglif yazı; resimli bir yazım geleneğidir. Yaklaşık İ.Ö. 3050- İ.S. 394 yılları arasında kullanım görmüştür. Satır ve sütunlar halinde soldan sağa yahut sağdan sola şeklinde uygulanmakta idi. İ.S. 3.yüzyılda yüzlerce yıllık Mısır dili Yunan alfabesine uyarlanarak yeni bir yazım geleneğine geçmiştir, bu yeni yazı tipine Koptik adı verilir. Erken Hristiyanlık'da İskenderiye merkezli doğu kilisesinin ana dili olan Koptik dili ayrıca, 1822'de hiyeroglif yazının çözüldüğünü ilan eden Jean François Champollion tarafından da yararlanılmıştır. Bz. Gates, a.g.e., s. 128.

58 Herevi'nin kaybolan ve seyahatleri sırasında gözlemlediği pek çok mimari eserin daha teferruathı anlatıldığı eseridir.

59 Mısır'ı güneyinde yer alan Asvan, Nil nehrinin en güney ucunda yer alan ilk çağlayan olarak bilinir. Asvan'dan kuzeye yaklaşık 950 km. yolun büyük çoğunluğu dar bir kanal şeklinde akar. Kahire'nin hemen kuzeyinde Nil, delta ovası oluşturup Akdeniz'e ulaşır. Mısır coğrafyası da Nil'in akış yönüne göre ayrılmaktadır. Yukarı Mısır; nehrin akış yönüne göre yukarıda olduğu için-Mısır'ın güneyi, Aşağı Mısır; nehrin düz ovada akış yaptığı Mısır'ın kuzeyinde Akdeniz kıyıları.Bz. Gates, a.g.e., 124.

60 Antiki Aphroditopolis kenti.

Miniye b. Hasib, doğu taraftan güneyinde İbrahim (a.s.)'in makamının bulunduğu beldedir. Miniye'nin karşısındaki memleketin doğu kısmında, *Tihne* denilen bir köy vardır. Harikulade eserleri olan *Aynü Şems* denilen şehir onun yanındadır. Burası el-Matariyye yakınındaki Aynü Şems değildir. Onun deniz tarafında e-Taylemûn denilen Kuşlar Dağı bulunur... Bu dağda tek blok halinde kesilip yontulmuş bir kilise vardır. Ona Aya kilisesi denir. Mesih a.s. orada ikamet ettiği ve avuç içi orada olduğu için böyle denilmiştir. Sihirbazlar dağı da Yukarı Mısır'dadır. Onun da bir hikâyesi vardır. O, nehre nazır bir heykeldir. Yukarı Mısır memleketlerinde ve dağlarında, ölü insanlar, kuşlar, kediler ve köpeklerle dolu mağaralar vardır, onların tamamı kefenlenmiş halde günümüze ulaşmıştır.⁶¹ Kefenler yeni doğmuş çocuk kundağına benzemektedir ve üstüne bozulmasını engelleyen merhemler sürülmüştür.⁶² Hayvanlardan birinin üzerinden bandajı kaldırıldığında onun hiçbir değişikliğe uğramadığını görünür. Kefeni açılmış bir genç kız gördüm ve onun elleri ile ayaklarında izleri vardı. Kafalarındaki mumya alınmış ama hangi millete mensup oldukları tespit edilememiştir...⁶³

Minye'nin⁶⁴ batı tarafında, üstüne ışık düşen bir türbenin bulunduğu *Behdâl* olarak bilinen bir köy bulunur. Orası, bu faziletiyle meşhurdur. En iyi Allah bilir.

Behnese, Divan Camii'nin bulunduğu şehirdir. Orası, Mesih ile annesinin 7 sene yaşamış oldukları bir yerdir. Bu tapınak yerleşimin batı tarafındaki dış mahallede yer alır. Orada harika tapınaklar ve eski kalıntılar vardır.

Lâhûn, Yûsuf a.s. 'ın camii ile yaptığı bendin bulunduğu kasabadır.

Feyyûm, Yûsuf a.s. 'ın bin günde inşa ettiği şehirdir. Orada ayrıca üç yüz altmış köy kurmuştur. Bana söylendiği kadarıyla bu köylerden sadece altmış üç köy oturmayaya elverişlidir. En iyi Allah bilir. Bu şehrin dış kısmında ise onun camii ile makamı bulunur. *Seyle*, Feyyûm bölgesinde bulunan bir köydür. Ya'kûb a.s. 'ın camii oradadır. *Şâne ve Beyâz*, Ya'kûb a.s. 'ın iki kızının adının verildiği iki köydür, onların mezarları da buradadır.

Levâstî, Mûsâ b. İmrân a.s. 'ın camisinin bulunduğu harabe bir şehirdir. Yûsuf a.s. 'ın el-Feyyûm'da Nil'in su seviyesini ölçtüğü alet de oradadır.

İhmûm, Zü'n-Nûn el-Mısri'nin özgüye mazhar olduğu makamı ile evinin bulunduğu şehirdir.

61 Mumyalama Eski Mısır kültüründe, mezar odalarına bırakılan cesedin çürümemesi için geliştirilmiş bir dizi uygulamanın genel adıdır. Hızla bozuldukları için iç organlar vücuttan çıkarılır ve bunlar kalp haricinde *kanapos* denilen kaplara konulur. Kalp, yargılanma günü bireyi temsilen bırakılır. Diğer organlar bolca yıkayıp, katran sürülerek ayrı kanaposlara konarak mezar odasında yerlerine bırakılır.

62 İnsan ve hayvan mumyalanmasına dair açıklamalar titizlikle yapılmış gözlemler içerir. Mumya; kararmış, bitüm içine batırıldığı (bir tür katran) yönünde yanlış bir kanıdan dolayı Arapça bitüm demek olan *mumiyah* sözcüğünden gelmektedir.

63 Tanımı yapılan yer muhtemelen Asyut. Orta Mısır'da Nil kıyısında bir kenttir.

64 Orta Mısır'da Nil'in batı kıyısında yer alan kent. Kahire'nin yaklaşık 250 metre güneyindedir.

Orada olağanüstü bir tapınak vardır. Tapınağın çatısındaki bir taşı ölçtüm, uzunluğu 20 zira, genişliği 5 zira oldu. Tapınakta harika resimler ve şaşırtıcı eserler vardır. Kitabesi ise hiyeroglif yazı stilindedir.

Ensiná, el-Üşmûneyn şehrine benzer şekilde, tapınak ve harika yapıların yer aldığı bir sihirbazlar kasabadır.

Uksur şehrinde eski eserler, saraylar, idoller ve putlar ile benzerlerine Yukarı Mısır dâhil herhangi başka bir yerde görmediğim aslan ve hayvan tasvirleri yer alır. Burada yer alan granitten yapılmış bir heykelin elini ölçtüm, dirsekten bileğe kadar 7 zira kadardı.⁶⁵ Hurma dalından yaptığım bir kalemle bu heykelin eline şöyle yazdım: *Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonu ne olmuş görmezler mi? Onlar kendilerinden çok daha kuvvetliydi; toprağı iyice işlemişler, yeryüzünü bunların imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri nice açık deliller getirmişlerdi. Allah onlara zulmetmiş değildir, asıl onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı.*⁶⁶ Ayrıca aynı heykelin bir göğsünden diğerine uzanan hiyeroglif yazının altına tarih düşerek şöyle yazdım: *Nerede her şeye gücü yeten önceki zorbalar? Servet biriktirdiler, geriye bir şey kalmadı, kendileri de kalmadılar. Ordusunu yerleştirmek için yerleri dar bulanların hepsi, şimdi dar bir mezara hapsolmuşlardır. Düşünenlere ve tefekkür edenlere Allah'ın merhameti vardır...*

Esyût, daha önce belirtildiği gibi, dağlarında insanların ve hayvanların mumyaları olan şehirdir.⁶⁷

Tûhu'l-Hayl bölgesinin batı tarafında yer alan, bilge Aristoteles'in mezarının bulunduğu *el-Münşiye* denilen küçük kasaba vardır.⁶⁸ Onun mezarının İskenderiye Feneri'nde olduğu da rivayet edilir...

Esvân, Yukarı Mısır ve İslâm topraklarının en uzak olanıdır.⁶⁹ Orada nehrin ortasındaki bir kayadan fışkıran çağınlar vardır. Nil'in yükseldiği dönemlerde onun üzerine lambalar konulur. Nehir yükselip onları uzağa taşırsa, küçük bir bota haberci bindirilerek Kahire'ye gönderirler ve Nil'in yükseldiğini civarda yaşayan sakinlere bildirirler. Mısır diyarındaki tüm granit bloklar ile sütunlar, Firavun obeliski ve İskenderiye'deki fener inşasında kullanılan taşlar, bu şehrin dağlarından edinilmiştir. Bu dağda taşocağı kalıntıları, granit bloklar ve kesilmiş sütunlar gördüm. Orada, Bilâk veya Birâk denilen köy yakınında bir

65 El-Uksur, Karnak ve Luksor tapınaklarının bulunduğu bölgeye verilen isimdir. Arapça mücevher anlamına gelmektedir.II. ve III. Ramses adına yapılan tapınaklar buradadır.

66 Kur'an Rum Suresi 30-9.

67 Yunanca ismi ile Lykopolis, Kahire'nin 375 km. güneyinde Nil'in batı kıyısında yer alan kent.Eski krallıktan itibaren yoğun arkeolojik malzeme içerir.

68 Aristoteles'in mezarının yeri bugün hala lokalizasyonu yapılabilmemiş değildir. Yunanistan'ın kuzeyinde bir kente yakın tarihte mezarın olabileceği iddia edilmiş ancak, elde mevcut hiçbir delil yoktur.

69 Nil'in ilk çıkış çağlayanı olarak kabul edilen bölge. Yukarı Mısır'ın ve Antik Mısır'ın güneyde sınır bölgesini temsil eder. Asvan Güneyinde yer alan Abu Simbel gibi uzak tapınak alanlarının ötesi Nübye'dir.

sütun gördüm. Onu ora halkı “es-Sakâle” adlandırır ve o kırmızı damarlı bir granittir, kum onun üstünü kapatmıştır. Gözüken kısmını ölçtüm, 55 zira oldu. Dörtgen biçiminde olup, her yüzü 7 ziradır. Nehirde, üzerinden köprü yapmak istediklerini söyledikleri dar bir yer vardır. En iyi Allah bilir.

*Aşağı Mısır, İskenderiye'nin İki Nehir Ülkeleri, Dimyât ve Adalar*⁷⁰

Minyatü'l-‘attâr’ın doğu taraftan karşısında *Şümeyrif* olarak bilinen bir köy bulunur. Çevreden ziyaret edilen Hızır a.s. tapınağı oradadır. Onun belirgin bir fazileti vardır.

Mahalle, Fâtimetü’z-Zehrâ ile Ali b. Ebû Tâlib ve el-Hüseyn tapınaklarının bulunduğu şehirdir. Onlar gece rüyada görülmüşler.

Sakha, bana bahsedildiğine göre, burada yer alan camideki hiyeroglif yazılı siyah kaya tılsımlıdır. Söylenene göre, bu tılsımlı taşı camiden uzaklaştırılırsa kuşlar içeri doluşur, yerine konduğunda kuşlar uzaklaşır. Ancak en iyisini Allah bilir.

Dimyât, iki denizin yani Rum ile Çin denizlerinin kavşağı olan kanal oradadır.⁷¹ el-Kulzum’dan⁷² Feremâ’ya kadar bir gün ve bir gece uzaklıkta olan toprakları birbirinden ayırmaktadır. *Şetâ* denilen yerde adlarını bilmediğim dört sahabenin mezarı – Allah onlardan razı olsun – ve Ali b. Ebû Tâlib’in rüyada görüldüğü türbe de oradadır.

Tennîş, Nil’in ağzında Ali b. Ebû Tâlib r.a.’ın rüyada görüldüğü bir adadır. Kemikler tepesi de oradadır. Hz. Meryem oğlu Hz. İsa ile ilgili onun bir hikayesi vardır...

İskenderiye Bölge Sınırı

Mikdâd b. el-Esved el-Kindî’nin mezarının bulunduğu Va’lâ mezarlığı denilen mezarlık oradadır. Onu Rakka’da da ziyaret etmiştik. O kısımdan daha sonra bahsedilecektir. Gerçek olan şu ki o Medine’dedir. Nebi İrmiyâ a.s. ’nın Dîmâs’taki mezarı oradadır. Ziyaret edilen Miraslar camii, Sâriye camii ve Sahabelerin r.a. yaptırdığı söylenen eski camii de oradadır. Başka yerde görmediğim camiiler ve kutsal yapılar da oradadır. İbn Munkiz orada on iki bin camii olduğunu bana anlattı. Kâdî el-Kâtib’e şu hususu sordum ve şöyle dedi: “el-Melikü'l-‘Azîz Osmân doğruluğunu onayladı ve orada yirmi bin camii buldu.” Ben ise saymadım. Bunun doğruluğunu en iyi Allah bilir.

...Fener kulesi de oradadır. Rivayete göre o, şehrin iç kısmındaydı. Şehir ise yedi caddeden ibaretti, sonra deniz onları yuttu ve geriye sadece bir cadde kaldı. O ise Ebû Sîr denilen mevkiden Ebû Kîr’e kadar uzayıp gitmekteydi. Aristoteles ile birlikte İskender’in mezarının Deniz Fener’inde olduğu rivayet edilir. Onu en iyi Allah bilir.

Bu eserin müellifi Ali b. Ebû Bekir el-Herevî der ki: İskenderiye Feneri harikalar (dünyanın)

70 Nil’in delta yaptığı Akdeniz kıyı bölgesi.

71 Dimyat, Nil deltasında kurulmuş Akdeniz kıyısında Mısır liman şehri.

72 Süveyş Kanalı’nın olduğu bölge.

arasında sayılır. Bu Fener, aynalı bir teçhizat içerir, günlerce süren yolculuk sonrasında gemiler aynada yansımaları görünür buluşma için hazırlık yaparlar. Onun gemileri yakmak için kullanıldığı rivayet edilir.⁷³ Bunun yapılması mümkündür. Güneş ışınları dik açıyla düşünce ayna tutuşur ve deniz onun etkisini artırır. Çünkü aynanın tutuşup suyu aydınlatması ve parlaması sonucunda güneş ışınları, muhakkak yansıma oluşturur. Aynanın 60 zira, fenerin ise 300 zira olduğu rivayet edilir. En iyi Allah bilir.

Bu fener günümüzde harikalar arasında değil. Daha ziyade o, deniz kıyısındaki bir gözetleme kulesine benzemektedir. Mükemmel sütunları ise Kostantiniye şehrindedir. Bir meydan olan Hippodrom'da kurşun ve demir ile güçlendirilmiş bir sütun onlardandır. Rüzgârlar onu kaidesinden kırırdatınca, insanların onun gövdesine yerleştirdikleri çanak-çömlek ve ceviz ezilmeye başlar. Bu mevzideki bakır sütun ise hiçbir şeyin içine giremeyeceği tek parça olarak üretilmiştir. Sağlık merkezi (Bimeristan) yakınındaki sütun tümüyle bakırla kaplanmıştır. Konstantin'in mezarı orada yerleşir ve mezarın üstünde tunç bir at heykeli vardır. Onun heykeli ise ata monte edilmiştir. O, ata binmiş haldedir. Atın ayakları kurşunla kaya parçasına birleştirilmiştir. Sağ ayağı hariç, yürüyüş halindeymiş gibi, havada serbest halde durmuştur. Konstantin ise onun sırtındadır.⁷⁴ Onun sağ eli havaya yükselmiş olup, avuçları açık haldedir. O, İslam topraklarını işaret eder gibidir, sol elindeki ise bir küredir. Bu sütun yaklaşık bir gün uzaklıktaki mesafeden yolcuya görülmektedir.⁷⁵ İnsanların onunla ilgili çeşitli rivayetleri vardır. Onlardan birisi şöyle der: Onun elinde öylesine bir tılsım var ki kente düşman saldırılarını engellemektedir. Başka birisi şöyle der, Kürenin üstüne şöyle yazılmıştır: “Dünyaya öylesine sahiplendim ki elimdeki bu küre gibi oldu ve ondan öylesine ayrıldım ki hiçbir şeye sahip olmadım.” En iyi Allah bilir. Son olarak, kentin çarşısındaki beyaz mermerden yapılmış diğer bir sütun olup temelinden tepesine kadar, mükemmel şekilde filizlenen insan yüzleriyle süslenmiştir. Bakır trabzanları ise tek parça halinde kesilmiştir. Her kim tüm kenti görmek için oraya çıkarsa orada bir tılsım vardır.⁷⁶ *Harikalar* kitabında bu sütunların tasvirini, uzunluğunu, çevresini, basamak sayısını, oradaki kent sakinlerinin inandıkları tılsımları, üstlerindeki resimli tasvirleri, Dört Rüzgar Kulesi ve Kral Sarayı'nda bulunan bakır heykeller ile mermer ve tılsım hususundaki öne sürülen görüşleri vereceğiz. İslâm kıblesine taraf dönen deli haç ile hikâyesini, oradaki sağlık merkezlerini, alışveriş çarşısındaki (agora) heykelleri, *Harikalar* kitabında bahsettiğimiz tılsımları da anlatacağız. Çünkü bu kitap bundan fazlasını içermez...

73 Ortaçağ Arap kaynaklarında İskenderiye Deniz Feneri'nin meşhur ayna teçhizatının gemileri yakmak için kullanıldığı sıklıkla yanlış bilgi olarak verilmiştir. Bu rivayet dışında aynalı teknik bilgileri müellifimiz tarafından doğru aktarılmıştır.

74 Bahsi geçen heykel aslında Iustinianus'a ait kolosal sütun anıtidir.

75 Konstantinopolis ile diğer kısımlar için bz. Kayaoğlu, a.g.e., s. 735-736.

76 Olasılıkla Arcadius Sütunu'dur. II. Theosius (408-450) döneminde tamamlanmış olan anıt sütun, Arcadius adına düzenlenmiş forumda dikilmiş ve tipolojik olarak Roma kentinde yer alan Traianus ve Marcus Aurelius anıt sütunlarına benzemektedir. Gövde üzerinde yer alan kabartma figürler sarmal bir şekilde sütunu çevrelemektedir.